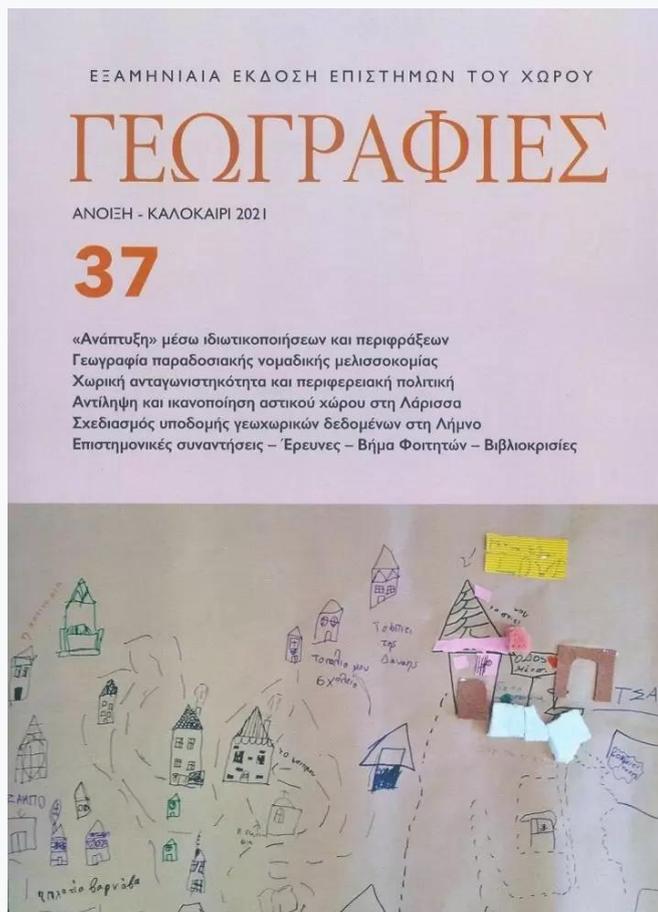

Γεωγραφίες

Αρ. 37 (2021)

Γεωγραφίες, Τεύχος 37, 2021

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ ΕΦΗΒΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Αναστασοπούλου Ελισάβετ¹

Εισαγωγή

Οι σκέψεις για το ξεκίνημα της παρούσας έρευνας ξεκίνησαν πριν κάποια χρόνια, όταν άρχισα να εργάζομαι ως εκπαιδευτικός στο λύκειο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Αθήνα. Δουλεύοντας ωστόσο αρκετά χρόνια πριν στο χώρο της εκπαίδευσης και μέσα σε ποικίλα σχολικά περιβάλλοντα είχα διαπιστώσει τον καίριο ρόλο του σχολικού χώρου στη διαμόρφωση στοιχείων ταυτότητας του ατόμου, μέσα από τον ετερο- και αυτοπροσδιορισμό, και το ρόλο που αυτός έχει στη μεταφορά γνώσης και στην κοινωνικοποίηση των μαθητών και μαθητριών. Καθώς ξεκίνησα να εργάζομαι στο λύκειο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην περιοχή του Ελληνικού, στην Αθήνα, εντυπωσιάστηκα από την ιδιαιτερότητα της σύνθεσης του μαθητικού πληθυσμού. Οι μαθητές και οι μαθήτριες ήταν άτομα με αλλοδαπή καταγωγή, γεννημένα στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό από αλλοδαπούς γονείς ή αλλοδαπό γονέα. Οι εθνικότητες τους διέφεραν σημαντικά, παρουσιάζοντας μια ιδιαίτερα ευρεία γεωγραφική κατανομή ως προς τη χώρα καταγωγής τους. Διαφοροποιούνταν, επιπλέον, σημαντικά ως προς τις γνώσεις τους στην ελληνική γλώσσα, το θρήσκευμα και την οικογενειακή κατάσταση. Το κοινό στοιχείο που υπήρχε, στο συγκεκριμένο πληθυσμό, ήταν ότι ζούσαν στην Ελλάδα υπό το καθεστώς του αλλοδαπού και της αλλοδαπής. Σε έναν τέτοιο σχολικό χώρο, όπως διαπίστωσα, επιθυμούσαν να φοιτήσουν μαθητές/μαθήτριες από πολύ διαφορετικές γειτονίες της Αθήνας, διανύοντας μεγάλες αποστάσεις καθημερινά. Οι προβληματισμοί μου εστίασαν στην αναζήτηση των στοιχείων εκείνων του συγκεκριμένου σχολικού χώρου που τον αναδεικνύουν σε πόλο έλξης για τόσο ετερογενές, ως προς τα παραπάνω χαρακτηριστικά, αριθμό μαθητών και μαθητριών. Προκειμένου, ωστόσο, να αντιληφθώ καλύτερα τις απόψεις αλλοδαπών μαθητών/ριών που φοιτούσαν σε τυπικά ελληνικά σχολεία για τους λόγους επιλογής μια σχολικής μονάδας, τις ευκαιρίες και τις δυσκολίες που είχαν και τον τρόπο που βίωναν τη φοίτησή τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, απευθύνθηκα και σε μαθητές και μαθήτριες άλλων επτά λυκείων (γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης).

---

1. Διδάκτορας Πανεπιστημίου Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωγραφίας. Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο elsa.anastasopoulou@gmail.com

Στοιχεία της έρευνας

Περιγράφοντας τους στόχους της έρευνας θα λέγαμε ότι ο κύριος στόχος ήταν η διερεύνηση και ανάδειξη απόψεων των αλλοδαπών μαθητών και μαθητριών για τη δομή, τις αρχές και την εφαρμογή των εκπαιδευτικών προσεγγίσεων που λαμβάνουν χώρα στην Ελλάδα. Η ηλικιακή ομάδα που επιλέχθηκε περιλάμβανε έφηβους και έφηβες, καθώς αυτή η περίοδος σηματοδοτεί τη μετάβαση από την παιδική στην ενήλικη ζωή και σχετίζεται έντονα με επαγγελματικούς προβληματισμούς και αποφάσεις για το μέλλον. Ειδικότερα, μας ενδιέφεραν οι απόψεις τους σχετικά με το ελληνικό αναλυτικό πρόγραμμα, την ύπαρξη ή όχι ίσων ευκαιριών πρόσβασης και συμμετοχής, την επάρκεια ή μη της κρατικής μέριμνας για τους μη γηγενείς μαθητές και μαθήτριες κ.λπ.

Έτερο ζήτημα που διερευνήθηκε αφορούσε το πώς βιώνουν οι νέοι και νέες το ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση της ζωής τους, τι πιστεύουν δηλαδή ότι σηματοδοτεί για τη μετέπειτα πορεία τους η φοίτηση στο ελληνικό λύκειο, αλλά και πώς αντιλαμβάνονται ότι διαμορφώνεται η ταυτότητα, οι στόχοι και οι πρακτικές τους μέσα από την ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Τρίτον, διερευνήθηκε το ζήτημα της κοινωνικοποίησης μέσω του σχολικού χώρου. Ειδικότερα, επιχειρήθηκε η σύγκριση των απόψεων των παιδιών που φοιτούσαν στο διαπολιτισμικό λύκειο και των παιδιών που φοιτούσαν στα τυπικά λύκεια (ΕΠΑ.Λ. ή ΓΕ.Λ.) σε σχέση με τις διαπραγματεύσεις, τις συγκρούσεις, το βαθμό και την ποιότητα αλληλεπίδρασης που συντελείται ανάμεσα σε συμμαθητές και συμμαθήτριες με διαφορετική θρησκεία, χρώμα, χώρα καταγωγής, διαφορετικό επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας και διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο.

Επίσης, αναζητήθηκαν οι λόγοι επιλογής τύπου λυκείου (τυπικό γενικό, τεχνικό, διαπολιτισμικής εκπαίδευσης) και η σημασία που αυτό είχε για τους/τις έφηβους/έφηβες αλλοδαπούς/αλλοδαπές μαθητές και μαθήτριες.

Τέλος, διερευνήθηκε η έννοια του τόπου και του χώρου, ιδιαίτερα του σχολικού, της οικίας και της γειτονιάς τους, καθώς αυτοί αποτελούν χώρους συγκρότησης του κοινωνικού γίνεσθαι, άρα και των αντιθέσεων, των αντιφάσεων και των ανισοτήτων που βιώνουν.

Τα άτομα που συνολικά πήραν μέρος στην έρευνα με την πιο πάνω διαδικασία ανήλθαν στα σαράντα οχτώ (48), από τα οποία είκοσι πέντε (25) ήταν γυναίκες και είκοσι τρία (23) άνδρες. Η ηλικία τους κυμαινόταν από τα δεκαπέντε έως τα δεκαεννέα έτη και οι τάξεις που φοιτούσαν ήταν οι Α', Β', Γ' Λυκείου. Πιο συγκεκριμένα συμμετείχαν δεκαπέντε μαθητές/μαθήτριες από την Α' Λυκείου, δεκαοχτώ από τη Β' και δεκαπέντε από τη Γ'. Από το συνολικό πλήθος, πέντε εξ αυτών φοιτούσαν σε ημερήσιο ΕΠΑ.Λ. και οι υπόλοιποι σαράντα τρεις σε Γενικά Ημερήσια Λύκεια. Ως προς τον τόπο γέννησης καταγράψαμε τις εξής χώρες: Ελλάδα, Αλβανία, Ρωσία, Πολωνία, Μολδαβία, Πακιστάν, Ρουμανία, Λίβανος, Ακτή Ελεφαντοστού, Αρμενία, Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, Αίγυπτος, Σρι Λάνκα, Βουλγαρία, Γεωργία, Γκάνα, Μαρόκο, Σερβία, Γουινέα, Μπαγκλαντές, Ουζμπεκιστάν, Συρία, ενώ ως προς την ιθαγένεια αυτή ήταν η ελληνική για εννέα συμμετέχοντες/συμμετέχουσες και άλλη για τριάντα εννέα από αυτούς/αυτές, ωστόσο παρατηρήθηκε ότι τα περισσότερα από τα παιδιά που ήταν γεννημένα στην Ελλάδα δεν είχαν την ελληνική υπηκοότητα.

Τα έτη παραμονής τους στην Ελλάδα κυμαίνονταν από τρεις μήνες έως δεκαοχτώ έτη.

Το επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας ήταν από στοιχειώδες έως άριστο (στη μια περίπτωση που ο συμμετέχων δεν γνώριζε σχεδόν καθόλου την ελληνική, η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στην αγγλική γλώσσα).

Αναφορικά με την οικογενειακή κατάσταση των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών, τέσσερα άτομα (αγόρια στο σύνολό τους) είχαν έρθει στην Ελλάδα ως ασυνόδευτοι ανήλικοι όπου κατά τη χρονική περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, διέμεναν σε ξενώνες, ενώ οι υπόλοιποι/υπόλοιπες διέμεναν με μέλη της οικογένειάς τους. Από τα άτομα της δεύτερης ομάδας, τα έξι ζούσαν με γονείς/κηδεμόνες με διαφορετική ιθαγένεια, η μια εκ των οποίων ήταν ελληνική (δηλαδή, ο πατέρας –ή κηδεμόνας στην περίπτωση υιοθεσίας– ή μητέρα είχε ελληνική ιθαγένεια είτε με τη γέννησή του/της στην Ελλάδα, είτε ως ομογενείς), ενώ τα υπόλοιπα τριάντα οχτώ (38) είχαν αλλοδαπούς γονείς ίδιας ή διαφορετικής ιθαγένειας (διαφορετική όμως της ελληνικής). Τέλος, συμμετείχαν έξι εργαζόμενοι/ες μαθητές/μαθήτριες. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι εργαζόνταν τα τέσσερα από τα πέντε παιδιά που συμμετείχαν και φοιτούσαν σε επαγγελματικά λύκεια και δύο από τα σαράντα τρία που φοιτούσαν σε λύκεια γενικής εκπαίδευσης. Για τη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων σχεδιάστηκε ημιδομημένη συνέντευξη, όπου η καθεμία διήρκησε μία με μιάμιση ώρα, ενώ όλες πραγματοποιήθηκαν σε χώρους του σχολείου.

Εστιάζοντας σε μαθητικό πληθυσμό εφήβων μεταναστών και μεταναστριών, διαπιστώσαμε ότι η διαδικασία δόμησης και αποδόμησης στοιχείων της ταυτότητάς τους πραγματοποιείται, εν πολλοίς, στο σχολικό χώρο, καθώς αποτελεί τον πυλώνα για

την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία, αλλά και το χώρο όπου βρίσκονται τις περισσότερες ώρες της ημέρας και στον οποίο αναπτύσσουν την κοινωνική τους ζωή. Τα στοιχεία αυτά ανέδειξαν τη σπουδαιότητα και κρισιμότητά του κατά τη μετάβαση ενός ανθρώπου που διανύει την εφηβεία, από το παλαιό χωρικό πλαίσιο στο νέο.

Κατά την περιγραφή χωρικών εννοιών, όπως η πατρίδα, το σπίτι, το σύνορο κ.λπ., προβλήθηκε έντονα το στοιχείο του βιώματος, το οποίο ήταν και αυτό που καθόριζε τη σχέση που αναπτύσσεται με τον τόπο. Έγινε δε φανερό, ότι δομικά στοιχεία του χωρικού πλαισίου επηρέαζαν και διαμόρφωναν την ταυτότητα των υποκειμένων που κινούνται εντός του.

Επιπλέον φάνηκε ότι για τους/τις αλλοδαπούς/αλλοδαπές μαθητές/μαθήτριες η ύπαρξη ενός σχολείου (εν προκειμένω του διαπολιτισμικού λυκείου) στο οποίο δεν υπάρχει κάποια κυρίαρχη εθνική/εθνοτική ομάδα μπορεί να επιδράσει ιδιαίτερα θετικά τόσο στη σχολική τους επιτυχία όσο και στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων. Ο κύριος λόγος για το φαινόμενο αυτό ήταν ότι η ύπαρξη μιας κυρίαρχης εθνικής/εθνοτικής ομάδας δημιουργεί συνθήκες ομογενοποίησης, κατά τις οποίες παιδιά που διαφοροποιούνται πολιτισμικά ή κοινωνικά είναι πιθανό να αποκλειστούν και να βρεθούν στο περιθώριο της σχολικής

ζωής. Η διάκριση αυτή δεν αφορά γενικά πολιτισμικές διαφορές, αλλά διαφορές που υποκρύπτουν κοινωνικό στιγματισμό ή αρνητικά στερεότυπα.

Σημείωση

1. Η διατριβή εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωγραφίας και υποστηρίχθηκε δημόσια τον Δεκέμβριο του 2019. Η τριμελής συμβουλευτική επιτροπή αποτελούνταν από την κ. Πετράκου Ηλέκτρα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου (επιβλέπουσα), την κ. Κλωνάρη Αικατερίνη, Καθηγήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και τον κ. Σταυρίδη Σταύρο, Καθηγητή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Apple, M. (1993). *Εκπαίδευση και εξουσία*, (μτφρ. Φ. Κοκαβέσης). Αθήνα: Παρατηρητής.
Βέικου, Μ. και Λαλαγιάννη, Β. (2015). *Μετανάστευση Κοινωνικές και Πολιτισμικές Εκφάνσεις. Θεωρητικά σχήματα, εννοιολογικοί προσδιορισμοί και ορολογία*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.

Banks, J. (2004). *Εισαγωγή στην Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση*, (μτφρ. Ν. Σταματάκης). Αθήνα: Παπαζήση.
Bernstein, B. (1991). *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, (μτφρ. Ι. Σολομών). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
Bruner, J. (1997). *Πράξεις νοήματος*, (μτφρ. Η. Ρόκου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
Bourdieu, P. και Passeron, J.Cl. (2014). *Η αναπαραγωγή. Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος* (μτφρ. Γ. Καράμπελας). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Λονδίνο: Routledge.
Case, J. και Light, G. (2011). *Emerging Research Methodologies in Engineering Education Research*. *Journal for Engineering Education*. τόμ. 100, αρ. 1, σ. 186-210.
Cole, M. και Scribner, S. (1974). *Culture and Thought*. Νέα Υόρκη: Wiley.
Harvey, D. (2016). *The ways of the world*. Λονδίνο: Profile Books.
Özkırmılı, U. (2011). *Θεωρίες εθνικισμού. Μια κριτική προσέγγιση*. (μτφρ. Ι. Πεντάζου). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
Soja, E. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
Σολομών, Ι. και Κουζέλης, Γ. (επιμ.) (1994). *Πειθαρχία και Γνώση. Τοπικά Α'.* Αθήνα: νήσος.
Σταυρίδης, Σ. (2016). *Common Space*. Ηνωμένο Βασίλειο: Zed Books.
Foucault, M. (1987). *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, (μτφρ. Ζ. Σαρίκας). Αθήνα: Ύψιλον.
Foucault, M. (2012). *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, (μτφρ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον.

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΕ ΑΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΥΠΟ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ: ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΕ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΚΛΙΜΑΚΕΣ ΤΩΝ ΑΜΟΙΒΑΙΩΝ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΥΞΑΝΟΜΕΝΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΦΑΛΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Κωνσταντίνος Γουρζής¹

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι πόλεις κυρίως της Δύσης υφίστανται δύο κρίσιμους μετασχηματισμούς οι οποίοι επηρεάζουν την οικονομική τους ζωή και τη γεωγραφική τους δομή: τον εξευγενισμό του αστικού ιστού τους, και την ευελικοποίηση των αγορών εργασίας τους. Αφενός, ο εξευγενισμός αποτελεί ερευνητική έννοια η οποία εισήχθη στη βιβλιογραφία κατά τη δεκαετία του 1960, προκειμένου να περιγράψει την εισροή μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων σε μέχρι τότε αμιγώς εργατικές γειτονίες στην πόλη του Λονδίνου. Αφετέρου, η εργασιακή ευελιξία εδραιώθηκε ως ερευνητική έννοια μετά την πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970, προκειμένου να αποδώσει τις «κοσμογονικές» αλλαγές οι οποίες συντελέστηκαν εκείνη την περίοδο στον κόσμο της εργασίας και την οργάνωση της παραγωγής.

Η υπό παρουσίαση διατριβή επεδίωξε να προσεγγίσει την ευρύτερη συζήτηση περί εξευγενισμού εστιάζοντας στην αμφίδρομη σχέση του με την ευελικοποίηση και επισφαλαιοποίηση των αστικών αγορών εργασίας στη σύγχρονη πόλη. Η έρευνα είχε ως κύριο στόχο η σχέση αυτή να αποδοθεί με αναλυτικό τρόπο, μέσα από μια εκτενή ταξινόμηση των διαφόρων τύπων συσχετίσεων. Ως απώτερο σκοπό, η διατριβή έθεσε τη συμβολή προς μια καινοτόμα Εργασιακή Θεώρηση του Εξευγενισμού, η οποία να εστιάζει στο γεωγραφικό πλαίσιο της Νοτίου Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε επίπεδο εννοιολογικής προσέγγισης, η έρευνα αντιλήφθηκε τον εξευγενισμό ως μια χωρική παγίωση (spatial fix) και την εργασιακή ευελικοποίηση/επισφαλαιοποίηση ως οργανωτική παγίωση (organizational fix), αμφότερες προκρινόμενες στο σύγχρονο πλαίσιο ως λύσεις σε προβλήματα υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου (Harvey, 2017). Πέραν της Κριτικής Γεωγραφίας και της Γεωγραφικής Πολιτικής Οικονομίας, πηγή έμπνευσης αποτέλεσαν και οι προσεγγίσεις του εξευγενισμού από την πλευρά της «προσφοράς» (supply side – βλ. Smith, 2010).

Τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία κλήθηκε να απαντήσει η διατριβή διατυπώθηκαν ως εξής: (α) Ποια η φύση της αλληλεπίδρασης αστικού εξευγενισμού και εργασιακής ευελιξίας; (β) Ποιος είναι ο ακριβής αντίκτυπος των υφιστάμενων πιέσεων στη σχέση μεταξύ εξευγενισμού και ευέλικτης ή επισφαλούς εργασίας; (γ) Ποια η σχέση των κοινωνικο-χωρικών τάσεων σε ευρύτερες κλίμακες με τις διεργασίες εξευγενισμού και επισφαλαιοποίησης της εργασίας εντός της πόλης;

Τα ανωτέρω ερευνητικά ερωτήματα επιλέχθηκαν ώστε να καλύψουν ένα σημαντικό κενό της βιβλιογραφίας, καθώς μέχρι σήμερα, η σχέση μεταξύ εξευγενισμού και ευέλικτης εργασίας δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής και ενδεδειγμένης έρευνας, αν και υπήρξαν προσεγγίσεις οι οποίες ενέταξαν το ζήτημα της εργασίας στην ανάλυσή τους μέσω της ανάδειξης των «νέων μεσαίων τάξεων»

¹ Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου. Επιβλέπων Στέλιος Γκιάλης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Ημερομηνία παρουσίασης διατριβής: 17/7/2020 Ημερομηνία αναγόρευσης: 16/9/2020, gourzisk@gmail.com

ως πρωταρχικών καταναλωτών εξευγενισμού (βλ. Ley, 1994).

Προκειμένου να απαντηθούν τα ανωτέρω ερευνητικά ερωτήματα, χρησιμοποιήθηκε ένας συνδυασμός αναλυτικών τεχνικών και μεθόδων, αντλώντας τόσο από ποσοτικά όσο και ποιοτικά δεδομένα, δευτερογενή και πρωτογενή. Ως εκ τούτου, η διατριβή παρουσίασε μια θεωρητικά πληροφορημένη εμπειρική Έρευνα Μεικτών Μεθόδων, η οποία ήλεγξε τις υποθέσεις της μέσα από μια ανάλυση πολλαπλών βημάτων. Συνοπτικά, η εμπειρική ανάλυση μελέτησε δευτερογενή δεδομένα πάνω στην απασχόληση σε εθνική και περιφερειακή κλίμακα μέσω του δείκτη Χωρικής Συγκέντρωσης (Location Quotient) και της Shift-share Analysis, και δεδομένα Ακαθάριστων Σχηματισμών Παγίου Κεφαλαίου σε εθνική κλίμακα μέσω του δείκτη Building Share. Επίσης χαρτογράφησε την αγορά βραχυχρόνιων ενοικίων στο Δήμο Αθηναίων, την οποία συσχέτισε με την αγορά μακροχρόνιων ενοικίων μέσω ποικίλων δεικτών στατιστικής συσχέτισης. Τέλος, αντιπαρέθεσε τα ευρήματα των ευρύτερων κλιμάκων με δύο Μελέτες Περιπτώσεων (με πρωτογενή δεδομένα) για δύο κεντρικές αθηναϊκές γειτονιές: το Κουκάκι και τον Κεραμεικό. Τα πρωτογενή δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω έρευνας πεδίου, συγκροτούμενης από τα στάδια της συμμετοχικής παρατήρησης, καταγραφής και χαρτογράφησης χρήσεων γης, 130 δομημένων σύντομων ερωτηματολογίων προς κατοίκους, εργαζόμενους, και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, 20 ημιδομημένων συνεντεύξεων με πληροφορητές-κλειδιά, και φωτογραφικής έρευνας.

Η διατριβή εκκίνησε θέτοντας το λεπτομερές εννοιολογικό πλαίσιο, παρουσιάζοντας σχηματικά μια θεωρητικοποίηση του δικτύου των δυναμικών συσχετίσεων μεταξύ εξευγενισμού και εργασιακής ευελικτοποίησης/επιφα-

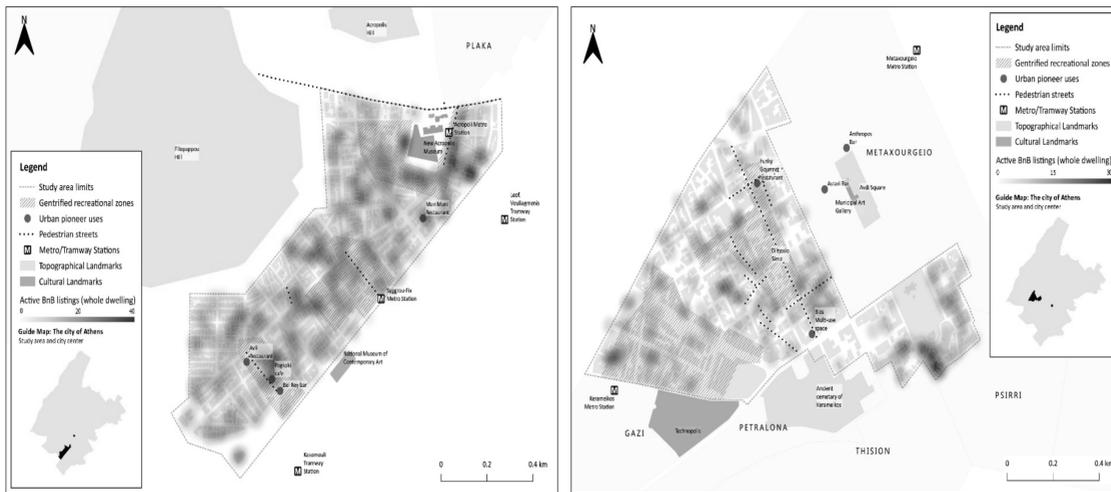

Διάγραμμα 1: Οι επενδύσεις στις κατασκευές ως μερίδιο των Ακαθάριστων Σχηματισμών Παγίου Κεφαλαίου συν τις συνολικές Δαπάνες για Εργασία
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

λειοποίησης, με έναν τρόπο ο οποίος δεν είχε παρουσιαστεί μέχρι σήμερα στη διεθνή βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα οι συσχετίσεις διαχωρίστηκαν σε ισχυρούς και ανίσχυρους δεσμούς. Με τον όρο «ανίσχυρος δεσμός» περιγράφηκε η ταυτόχρονη εμφάνιση τάσεων εξευγενισμού και ευελικτοποίησης, οι οποίες δεν συμπίπτουν κατ' ανάγκη χωρικά, ωστόσο, σηματοδοτούν το χαρακτηριστήρα αμφοτέρων ως προϊόντων της εντατικής συσσώρευσης κεφαλαίου. Οι «ισχυροί δεσμοί», στους οποίους εστίασε κυρίως η έρευνα, αναφέρονται σε περιπτώσεις όπου η προαναφερθείσα σχέση παίρνει απτή μορφή. Αφενός σε περιπτώσεις δηλαδή όπου οι ευελικτοποιημένες αστικές αγορές εργασίας αποτελούν κεντρικό παράγοντα για την εμφάνιση εξευγενιστικών πιέσεων («υποστηρικτική προς τον εξευγενισμό επισφάλεια»), και αφετέρου, σε περιπτώσεις όπου οι εξευγενιστικές τάσεις πυροδοτούν ευθέως την ευελικτοποίηση των αγορών εργασίας στις περιοχές που εμφανίζονται («ενισχυόμενη από τον εξευγενισμό επισφάλεια»).

Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκε η εξέλιξη των περιφερειακών αγορών εργασίας στην Ελλάδα επί

δύο διαδοχικές τριετίες, 2005-08 και 2009-12, οι οποίες αποτυπώνουν πρώτα την περίοδο κατά την οποία η ελληνική οικονομία συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις πιο δυναμικές διεθνώς, και ακολούθως τα πρώτα χρόνια της βαθιάς ύφεσης, τα οποία σηματοδεύθηκαν από τα Προγράμματα Δημοσιονομικής Προσαρμογής και την κατάρρευση των περισσότερων αγορών εργασίας στη χώρα. Την ανάλυση αυτή συνεπικύρησε και τμήμα του παραρτήματος, στο οποίο συμπεριλήφθηκε και ανάλυση σε νεότερα στοιχεία (για την τριετία 2013-16). Εκεί αναδείχθηκε η ισχυρή συνάφεια της αναδιάρθρωσης των αγορών εργασίας των ελληνικών περιφερειών με τις κλαδικές τους εξειδικεύσεις. Η διάχυση της υποαπασχόλησης κρίθηκε γεωγραφικά άνιση, αν και αρχικά εμφανίστηκε ως οριζόντια. Συγκεκριμένα, οι μητροπολιτικές περιφέρειες της χώρας παρουσιάστηκαν «κατώτερες των περιστάσεων», ούσες εξαιρετικά ευάλωτες στη διείδυση μιας χαμηλής ποιότητας υποαπασχόλησης, χωρίς αυτή να λειτουργήσει μάλιστα ως ανάχωμα απέναντι στην εκτόξευση των μεγεθών της ανεργίας. Στον αντίποδα, εν μέσω κρίσης, οι νησιωτικές

Χάρτης 1: Οι εξευγενιστικές τάσεις στις δύο περιοχές μελέτης
Πηγή Έρευνα πεδίου, www.insideairbnb.com, ίδια επεξεργασία

οικονομίες με έμφαση στον τουρισμό, παρά την ανισοβαρή παραγωγική εξειδίκευσή τους, αποδειχθηκε ότι προσαρμόστηκαν πολύ ταχύτερα στο ευμετάβλητο οικονομικό περιβάλλον, χωρίς ωστόσο ούτε αυτές να αποφυγουν μια εκτεταμένη ευελικτοποίηση του εργατικού τους δυναμικού. Η τριετία της αναιμικής ανάκαμψης (2013-16) δεν ανέτρεψε σε σημαντικό βαθμό τα ανωτέρω ευρήματα, με την Αττική να παρουσιάζει αξιοσημείωτα στοιχεία στασιμότητας.

Στο επόμενο κεφάλαιο η ανάλυση επικεντρώθηκε στην αγορά εργασίας της Αττικής λαμβάνοντας υπόψη τα μεγέθη των σχηματισμών παγίων κεφαλαίων σε εθνικό επίπεδο. Τα ευρήματα υπογράμμισαν το χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας ως απόλυτα επικεντρωμένης στις κατασκευές, αφού τουλάχιστον από το 1995 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 2000 οι σχετικές επενδύσεις επισκίασαν αυτές στη βιομηχανική παραγωγή. Μάλιστα, κατά την περίοδο 2002-07 συντελέστηκε μια διαδικασία μετάθεσης κεφαλαίων, αν και διακοπτόμενη, κατά την οποία περαιτέρω κεφάλαια διοχετεύτηκαν στο πρωτογενές κύκλωμα του δομημένου περιβάλλοντος (βλ.

Διάγραμμα 1). Είναι ενδιαφέρον ότι παρά την αναγκαιότητα της κατασκευής μεγάλης κλίμακας υποδομών για την πραγματοποίηση των Αγώνων, η μετάθεση κεφαλαίων εκπορεύθηκε κυρίως από την έκρηξη στις επενδύσεις στην κατοικία, οι οποίες συνθέσαν μια στεγαστική φούσκα. Αυτή η εικόνα ωστόσο ανετράπη βίαια λίγο πριν την έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008, συμπαρασύροντας και τον μέχρι πρότινος ισχυρό σε όρους απασχόλησης κλάδο των κατασκευών ο οποίος κατέρρευσε.

Οι εξευγενιστικές διεργασίες κατά την προ-κρυσιακή περίοδο αποτυπώθηκαν σε αρκετούς πυρήνες μέσα στην πόλη, οι οποίοι μπορούν να διαχωριστούν σε όσους προηγούνται των ολυμπιακών έργων, και σε εκείνους που σχετίζονται άμεσα με αυτά. Η γειτονιά της Πλάκας αποτελεί παράδειγμα των πρώτων, η ανάδυση των οποίων δικαιολογήθηκε μέσα από μια αφήγηση της διαφύλαξης του ιστορικού χαρακτήρα της πόλης. Οι μεταγενέστερες τάσεις είχαν περισσότερο να κάνουν με τη στροφή του αστικού σχεδιασμού προς πιο επιθετικές πολιτικές και την πραγματοποίηση σειράς

έργων ως προετοιμασία για τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Γειτονίες όπως το Γκάζι, το Ψυρρή, και ο Κεραμεικός/Μεταξουργείο αποτέλεσαν παραδείγματα τέτοιων διεργασιών (Alexandri, 2018). Κοινός τόπος όμως για αμφότερες τις περιόδους είναι η άμεση συνάφειά τους με το αναπτυξιακό μοντέλο της χώρας, το οποίο προέκρινε τις κατασκευές και τις επενδύσεις στην κατοικία έναντι όλων των άλλων δραστηριοτήτων, όπως η αστικού τύπου βιοτεχνία. Ο εκτοπισμός τέτοιων δραστηριοτήτων δημιούργησε μάλιστα πρόσφορο πεδίο επέκτασης για τις εξευγενιστικές διεργασίες, και η παύση της εισροής κεφαλαίων στο δομημένο περιβάλλον το 2007-08 συνέπεσε χρονικά και με την προσωρινή «απόσυρση» των εξευγενιστικών τάσεων.

Στο κεφάλαιο 5 αναλύθηκε η αγορά βραχυπρόθεσμων ενοικίων στο Δήμο Αθηναίων κατά την περίοδο 2015-19, ώστε να αποδοθεί ένα πλαίσιο και για την «τουριστικοποίηση», διεργασία η οποία προέκυψε συνδυαστικά με το ξεδίπλωμα των πρόσφατων εξευγενιστικών τάσεων στην Αθήνα. Οι πρώτοι σχετικοί πυρήνες εντοπίστηκαν στις περιοχές του κέ-

ντρου περίξ της Ακρόπολης, ήδη πριν το 2015. Σε αυτούς συγκαταλέγονται οι γειτονίες Πλάκα, Κεραμεικός, Γκάζι, και Ψυρρή. Σε όλες αυτές πρέπει να σημειωθεί ότι είχαν παρατηρηθεί εξευγενιστικές τάσεις ήδη από την προηγούμενη δεκαετία, καταδεικνύοντας το ότι οι διεργασίες εξευγενισμού δημιουργούν αστικά περιβάλλοντα τα οποία είναι εξαιρετικά ελκυστικά για τους διεθνείς επισκέπτες, άρα και πιο ευάλωτα σε πιέσεις για τουριστικοποίηση (Cocola-Gant και Lopez-Gay, 2020). Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα για την έρευνα υπήρξε ωστόσο η περιοχή Κουκάκι, η οποία υπεισιλήθη σε μία ταχεία διαδικασία τουριστικοποίησης χωρίς να έχουν προηγηθεί εκτεταμένες διεργασίες εξευγενισμού: το εύρημα αυτό καταδεικνύει τη σφοδρότητα με την οποία «κατέλαβε» μεγάλο μέρος της πόλης η αγορά βραχυπρόθεσμων ενοικίων. Κατά την περίοδο της βαθιάς ύφεσης (2010-14) οι εξευγενιστικές τάσεις δεν εκπορεύθηκαν τόσο από τον κεντρικό σχεδιασμό, αλλά προήλθαν από μια αναπροσαρμογή της οικονομικής βάσης στην κατεύθυνση του αστικού τουρισμού. Αυτός ο «υφεσιακός εξευγενισμός» ήρθε σταδιακά στο προσκήνιο, βασιζόμενος στην απορρυθμισμένη εργασία στις κατασκευές για τις ανακαινίσεις/αναστηλώσεις που απαιτήθηκαν, και στην επισφαλή εργασιακή συνθήκη στον κλάδο της εστίασης για τη στελέχωση των επιχειρήσεων (καφέ, μπαρ, εστιατόρια, φούρνοι, σουπερμάρκετ) που εγκαταστάθηκαν ακολούθως σε αυτές τις περιοχές.

Η έκρηξη της αγοράς επέδρασε καίρια στο ελληνικό real estate, το οποίο είδε τις πτωτικές για πολλά συνεχόμενα χρόνια τάσεις τελικώς να αντιστρέφονται από το 2017 και μετά. Οι πιέσεις ωστόσο από την άνοδο των αξιών γης, την εισροή διεθνών επενδυτικών κεφαλαίων, αλλά και την ανάδυση νέων οικονομικών δραστηριοτήτων γύρω από τη φιλοξενία και

εστίαση, συνηγόρησαν στο να μετατραπεί ο «δειλός» υφεσιακός εξευγενισμός της περιόδου 2013-15 σε μια ισχυρή τάση, η οποία κατέληξε σε έναν ιδιοσυγκρασιακό αθηναϊκό εξευγενισμό, όπως καταδείχτηκε στο κεφάλαιο 6. Ο παράγοντας που οδήγησε σε αυτόν το νέου τύπου εξευγενισμό υπήρξε κυρίως η αντίθεση μεταξύ των αποεπενδυμένων περιοχών λόγω της μακροχρόνιας κρίσης, και της μεγάλης προοπτικής που προσέφερε η άνοδος των τουριστικών ροών. Στην εξίσωση αυτή πρέπει να προστεθούν και οι προϋπάρχουσες ολυμπιακές υποδομές (μετρό, αρχαιολογικός περίπατος, εξωραϊσμοί σε κεντρικές γειτονίες, βελτίωση κυκλοφοριακών αρτηριών, κ.λπ.).

Η παγίωση των τάσεων κατά τη φάση αυτή του αθηναϊκού ιδιοσυγκρασιακού εξευγενισμού ενισχύεται δομικά και από την ύπαρξη ενός άμεσα διαθέσιμου εργατικού δυναμικού, το οποίο μέσα από διαδοχικές διαδικασίες υποτίμησης έχει απωλέσει κάθε δυνατότητα διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών απασχόλησης. Αντιστρόφως, η ραγδαία παγίωση του εξευγενισμού επιδρά αρνητικά στις συνθήκες εργασίας στο αθηναϊκό κέντρο. Συγκεκριμένα, στις δύο περιοχές μελέτης (βλ. Χάρτη 1), οι ανακαινίσεις που απαιτούνται (για προετοιμασία καταλυμάτων βραχυχρόνιας μίσθωσης, ξενοδοχείων, και επιχειρήσεων εστίασης και εμπορίου) πραγματοποιούνται από άτυπα δίκτυα χαμηλά αμειβόμενων εργατών. Πέραν αυτού, η αγορά των βραχυχρόνιων μισθώσεων συνιστά επιπρόσθετο παράγοντα απορρύθμισης της εργασίας, καθώς εκεί οι πρακτικές άτυπης, μη δηλωμένης, και απορρυθμισμένης υπεργολαβικής εργασίας, αποτελούν τον κανόνα. Τέλος, η έρευνα κατέδειξε ότι και οι επιχειρήσεις εστίασης, ειδικά αυτές που αντιμετωπίζουν εντονότερο ανταγωνισμό στα πολυσύχναστα τμήματα των περιοχών μελέτης, καταφεύ-

γουν εκτεταμένα σε παράτυπες εργασιακές πρακτικές και παραβιάζουν συχνά τους όρους των συμβάσεων εργασίας. Σε πολλές περιπτώσεις, οι υφεσιακές πιέσεις δεν είναι ο πιο καίριος παράγοντας για την υιοθέτηση ευέλικτων εργασιακών πρακτικών στις εξευγενιζόμενες γειτονίες. Αντιθέτως, οι πρακτικές αυτές μπορεί να αποτελούν απλώς το αποτέλεσμα μιας γενικευμένης στροφής στις υπό μελέτη τοπικές οικονομίες συγκέντρωσης. Οι ανωτέρω διασυνδέσεις δεν μπορεί να θεωρηθούν απλώς μέρος του «ανίσχυρου δεσμού», καθώς το απορρυθμισμένο εργασιακό πλαίσιο επέτρεψε σε τόσο μεγάλο πλήθος επιχειρήσεων να εγκατασταθεί σε κατά τα άλλα ακριβές και έντονα ανταγωνιστικές εξευγενισμένες περιοχές, όπως και στις τάσεις εξευγενισμού να αποκρυσταλλωθούν στο δομημένο περιβάλλον τόσο άμεσα.

Βάσει των ευρημάτων της έρευνας καθώς και της σχετικής βιβλιογραφίας, η διατριβή έκλεισε διατυπώνοντας μια Εργασιακή Θεώρηση του Εξευγενισμού στο πλαίσιο της Νοτίου ΕΕ. Αρχικά, σημειώθηκε ότι το αναπτυξιακό μοντέλο του αστικού τουρισμού, το οποίο κατέχει κεντρικότητα θέση σε περιφερειακού τύπου οικονομίες όπως η ελληνική, δεν αποτελεί τόσο προϊόν αποβιομηχάνισης, όσο μια λογική προσαρμογή στη διαχρονική απουσία βαριάς βιομηχανίας. Σε περιπτώσεις προχωρημένης τουριστικοποίησης, μάλιστα, όπως αυτές απαντώνται σε πόλεις όπως η Βαρκελώνη και η Λισαβόνα, παρατηρείται η εμφάνιση ενός ιδιάζοντος «εξευγενισμού από διασπορές». Οι τάσεις αυτές, οι οποίες παρατηρούνται εσχάτως και στην Αθήνα, διαμορφώνουν θύλακες στον αστικό χώρο οι οποίοι καταλαμβάνονται κυρίως από εύπορους μετανάστες από ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης που εργάζονται σε δημιουργικές/καλλιτεχνικές δραστηριότητες και στον τεταρτογενή τομέα, καθώς και

από προσωρινούς επισκέπτες σε βραχυχρόνιου τύπου καταλύματα (Cocola-Gant και Lopez-Gay, 2020). Τέτοιες μορφές εξευγενισμού έχουν διευκολυνθεί από το απορρυθμισμένο εργασιακό πλαίσιο που χαρακτηρίζει όλες τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, αλλά ειρωνικά, ο εξευγενισμός της πόλης συχνά προωθείται ως χωρική λύση απέναντι στις κατακερματισμένες αστικές αγορές εργασίας (βλ. Leontidou, 1990). Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ο κόσμος της εργασίας βιώνει τις εξελίξεις αυτές ως επιβαρυντικό παράγοντα όχι μόνο σε ζητήματα στέγασης, αλλά και ως προς τη γενικότερη χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας του, καθώς η εντατικοποίηση της παραγωγικότητας στις εξευγενιζόμενες περιοχές όχι μόνο δεν έχει οδηγήσει σε αντίστοιχες αυξήσεις σε μισθούς, αλλά αντιθέτως, καταλήγει συχνά σε επιμήκυνση των ωραρίων και απόκλιση από τους όρους της σύμβασης.

Η διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε ως PhD by Publication στην αγγλική γλώσσα με πρωτότυπο τίτλο «Labour in changing urban landscapes: A multi-scalar analysis of the reciprocal links between gentrification and the

growth of flexible and precarious labour in Athens, Greece». Παρουσιάστηκε δημοσίως τον Ιούλιο του 2020, και κατατέθηκε ως τελικό κείμενο στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου τον Αύγουστο του ίδιου έτους.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Alexandri, G. (2018). Planning Gentrification and the 'Absent' State in Athens. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42(1), σ. 36-50.
- Cocola-Gant, A. και Lopez-Gay, A. (2020). Transnational gentrification, tourism and the formation of 'foreign only' enclaves in Barcelona. *Urban Studies*, 57(15), σ. 3025-3043.
- Gialis, S., Gourzis, K. και Underthun, A. (2018). 'Going under-employed': Industrial and regional effects, specialization and part-time work across recession-hit Southern European Union regions. *European Urban and Regional Studies*, 25(3), σ. 300-319.
- Gourzis, K. και Gialis, S. (2019). Dismantled spatial fixes in the aftermath of recession: Capital switching and labour underutilization in the Greek capital metropolitan region. *International Journal of Urban and Regional Research*, 43(4), σ. 741-759.
- Gourzis, K., Alexandridis, G., Gialis, S. και Caridakis, G. (2019). Studying the Spatialities of Short-Term Rentals' Sprawl in the Urban Fabric: The Case of Airbnb in Athens, Greece. Στο *IFIP International Conference on Artificial Intelligence Applications and Innovations* (σ. 196-207). Springer, Cham.
- Gourzis, K., Herod, A. και Gialis, S. (2019). Linking Gentrification and Labour Market Precarity in the Contemporary City: A Framework for Analysis. *Antipode*, 51(5), σ. 1436-1455.
- Harvey, D. (2017). *Marx, capital, and the madness of economic reason*. Oxford University Press.
- Leontidou, L. (1990). Spontaneous urban development: in search of a theory for the Mediterranean city. *The Mediterranean city in transition: social change and urban development*. Cambridge University Press, Cambridge, σ. 7-35.
- Ley, D. (1994). Gentrification and the politics of the new middle class. *Environment and planning D: Society and space*, 12(1), σ. 53-74.
- Smith, N. (2010). The evolution of gentrification. *Houses in transformation: Interventions in European gentrification*, σ. 15-26.